

RECENZIO

HUNYADY GYÖRGY – BERKICS MIHÁLY (SZERK.):
A JOG SZOCIÁLPSZICHOLÓGIÁJA. A HIÁNYZÓ LÁNCSZEM
(BUDAPEST: ELTE EÖTVÖS KIADÓ 2015) 434.

Egy éve jelent meg az ELTE Eötvös Kiadónál Hunyady György és Berkics Mihály szerkesztésében egy könyv, melynek címe *A jog szociálpszichológiája*. A könyv alcíme „a hiányzó láncszem”. Valóban, ha belegondolunk a jog által teremtett társadalmi valóság természetébe, nem tudunk nem gondolni e valóság szociálpszichológiai vonatkozásaira, melyek nélkül a jogi konstrukciók halottak, élettelenek lennének. Másfelől az is igaz, hogy jog nélkül a szociálpszichológiai realitás testetlen, lebegő, a résztvevők szeszélyeitől függő illékony pillanat.

A könyvben tizennégy tanulmányt olvashatunk, melyek közül egyesek közvetlenül, mások közvetetten keresik a hiányzó láncszemet, mely összeköti a mulandó, eseti körülményekbe ágyazott embert a maradandó, minden élő embernek szánt jogi léttel.

Hunyady György írta a kötet első, bevezető tanulmányát, melyben az alapkérdéssel szembesíti az olvasót. Lehetséges-e a racionális embert racionális rendszerben elképzelni? – teszi fel a kérdést a szociálpszichológus szerkesztő. A kérdés a kötet tanulmányait olvasván újra meg újra visszatér, anélkül azonban, hogy határozott választ tudnánk adni.

A második tanulmányt Pósch Krisztián írta, aki a jog és a pszichológia viszonyának nemzetközi szakirodalmába vezet be. Meglepő, hogy a biztató kezdetet követően ez a termékenynek tűnő kapcsolat meddővé vált, s hosszú évtizedekig kimaradt mind a jogtudósok, mind a pszichológusok érdeklődésének fókuszából. Csak remélni tudjuk, hogy a megújult, neurológiai alapjaira kérdező pszichológia szembenéz majd a jogi konstrukciók jármába szorult szereplők dilemmáival, akik az igazságszolgáltatás szervezetében különböző szerepeket betöltve mindannyian sajátosan torzítják az igazságot, melynek kiderítésére a rendszer egésze lenne hivatott.

A harmadik tanulmányban Pinczés-Pressing Zsuzsanna és Fülöp Márta a morális fejlődés és a jogi szocializáció elméleteiről és az elméletek által ihletett kutatásokról ír, kiemelve Váriné Szilágyi Ibolya eredményeit, aki a nemzetközi szakirodalomban is az elsők között kereste a választ arra a kérdésre, hogy miként válnak belsővé a felnövekvő gyermek számára a külső erkölcsi és jogi normák, nem beszélve arról a lehetőségről, amikor is az interiorizáció elmarad, s a felnőtté vált gyermek bűnözővé, erkölcsi szörnyeteggé válik.

A kötet második része a negyedik tanulmánnyal kezdődik, melyet a másik szerkesztő, Berkics Mihály készített. Ez a tanulmány nagy empirikus adatbázis alapján íródott, s izgalmas végkövetkeztetése, hogy a jog racionális rendszere az emberekben irracionális elegyben csapódik le, legyenek az emberek a jog egyszerű alanyai vagy hivatásos alkalmazói. Másik következtetése, melyet annak idején már

Hankiss Elemér is megfogalmazott, hogy minden magyar Szent György-ként gondol magára, aki sárkányokat lát másokban. A baj csak az, hogy mindenki magát tartja jogkövetőnek, s a másikat jogsértőnek.

Pósch Krisztián tanulmánya a jogismeretet, a demokratikus értékek támogatottságát tárgyalja és a procedurális igazságossággal kapcsolatos nézeteket vizsgálja a mai magyar társadalomban; megállapítva, hogy a modern polgári demokratikus értékek támogatottsága magas. Ez jó hír, de a kötet későbbi tanulmányaiból kiderül, hogy az ördög a részletekben rejlik. Krekó Péter a 2010-es magyarországi közjogi fordulat nyomán bekövetkezett helyzetről ír, összehasonlítva a „rég” és az „új” alkotmánnyal kapcsolatos, közvélemény-kutatási eszközökkel kimutatott reagálásokat.

Klaszterelemzéssel négy jellegzetes válaszadói csoportot különített el, melyek tagjait a régi és az új alkotmánnyal kapcsolatos megítélés jellege egyéníti. Az első csoportot Krekó „elrugaszkodóknak” nevezi. Ők azok, akik az új alkotmányt elfogadták, és a régít elutasították. Ez a csoport tűnt politikailag legaktívabbnak, az átlagnál magasabban iskolázottak és erősen bíznak a politikai intézményekben. Arányuk a mintában 22%. Nagyjából ugyanennyien vannak a „rendszer támogatók”, akik mind a régi, mind az új alkotmányt elfogadják, jellemzőjük, hogy ők alacsonyabban iskolázottak. A „nosztalgizók” a régi alkotmányt fogadják el, az újjal nem elégedettek. S végül maradnak az „elidegenedettek”, akiket nem érdekel egyik alkotmány sem. A két utóbbi csoport arányát a mintában sajnos Krekó nem adja meg, de vélhető, hogy a legtöbben az elidegenedettek lehetnek.

Krekó, Kende Anna és Máriási Dóra külön tanulmányt szenteltek a jogilag kirekesztett hajléktalanokkal kapcsolatos attitűdöknek és médiareprezentációknak. A tanulmány vigasztaló következtetése, hogy a szenttelen és szívtelen jogi szabályozás láthatóan nem találkozik a közvéleményben uralkodó megítéléssel, mely toleráns és megértő a hajléktalansággal kapcsolatosan. Bár ez a tendencia éppen ott törik meg – Budapesten –, ahol a hajléktalanok látványa hozzá tartozik a nem hajléktalanok mindennapjaihoz.

Kende Anna, Kende Judit, Bolyki Dániel és Mohácsi Ágnes a társadalmi és a politikai aktivizmusnak szentelték tanulmányukat, leírva az aktivizmusok spektrum szerint megkülönböztethető típusait. Ehhez a tanulmányhoz kapcsolódik egy másik tanulmány, mely a politikai aktivizmus és a kollektív cselekvés szociálpszichológiai meghatározóit kívánta feltárni. Kiderül, amit más források alapján is tudtunk, hogy Magyarország nem a kollektív politikai cselekvés hazája, még ha a „szalmaláng” jegyében időről időre nagyszámú embert megmozgató civil tüntetésekre sor is kerül, főként Budapesten.

A kötet harmadik része a rendszerattitűdökkel foglalkozó kutatásokat bemutatja be. Ezt a részt Hunyady György monumentális tanulmánya vezeti be, melyben a köztudatban megnyilvánuló demokráciakövetelményeket és a társadalmi atmoszféra ambivalenciáját tárgyalja igen részletesen, gazdagon kidolgozott empirikus alapokon. A szerző mintha előre látta volna a jövőt, mely mind Magyarországon, mind a világban kiélezte a demokrácia meghatározhatóságával kapcsolatos vitákat. Hunyady a demokrácia ellentétének meghatározásával vágja el a gordiuszi

csomót, kiemelve, hogy a demokrácia nem a személy, hanem a személytelen jog uralma.

Felmerül a többség zsarnokságának lehetősége, mely csak akkor védhető ki, ha vannak a hatalom fékjeinek és ellensúlyainak összjátékára épülő megváltoztathatatlan jogi konstansok.

A szerző a következő kérdéseket teszi föl a tanulmányban:

1. A rendszerkritikus elégedetlenség 2010-et követően mennyire terjedt ki a megkopott demokratikus berendezkedésre, illetve éppen ellenkezőleg, mennyiben keresett és talált eszközt a demokrácia elveiben és gyakorlatában?

2. A demokratikus intézményrendszer burkában megkísérelt és végrehajtott hatalmi központosítás milyen mértékben találkozott a fennálló és kiteljesítendő rendszer igazolásának híveivel és gondolatiságukkal?

3. A társadalmi atmoszférában a rendszerkritika és a rendszerigazolás tendenciái hogyan férték meg és mennyire ütköztek egymással 2010 után és 2014 előtt.

A felvetett kérdésekre a magyar társadalom nem adott egységes, mindenkire egységes érvennyel kiterjeszhető modell-lel jellemezhető válaszokat. Voltak, akik válaszaiknak magja a demokráciába vetett hit volt. Mások ezzel ellentétesen a hatalomösszpontosításban hittek. S végül találtak egy harmadik csoportot is, melynek tagjai a társadalmi megkülönböztetések szerint alkották meg maguknak a válaszaikat.

A szerző úgy látja, hogy a vizsgálatok időpontjában (a 2010-es évek elején) a társadalmi közérzet negatív irányba hajlik (hajlott), ám a kilátástalan keserűség mellett a demokráciafelfogásnak volt és van egy elfogadott gondolati-érzelmi magja.

A kötet 11. tanulmányát Berkics Mihály írta, aki a rendszer és a jogrendszer percepcióit rendszerezte empirikus vizsgálatok alapján. Krekó és Hunyady korábban bemutatott tanulmányai alapján nem meglepő, hogy Berkics a mai magyar társadalomban a rendszerigazolókat és az elégedetleneket mellett a politikai cinikusok csoportját tartja meghatározónak, akik nem akarnak részt venni a választásokban, s tagadják az értékeket. Fontos adalék, hogy az értékek sorában besorolástól függetlenül, a megkérdézettek az egzisztenciális félelmeket élik át leginkább, a politikai félelmek hátul állnak a félelmek rangsorában.

Hadarics Márton az *European Social Survey* 2008/2009-es adatfelvétel körének adatbázisán hasonlítja össze 6 kelet-európai és hat nyugat-európai ország lakóinak bizalmi mutatóit, kimutatva azt a már Szűcs Jenő Európa három történeti régiójáról szóló klasszikus tanulmányának megállapításaiból is kikövetkeztethető tény, hogy a nyugat-európai országok lakói jobban megbíznak egymásban és intézményeikben, mint a kelet-európai országokban élők. Továbbá az utóbbiakban eleve nebben él az egyenlőség utáni vágy, mint az előbbieknél. Egy másik tanulmányban Hadarics ugyanazon az adatbázison a jóléti társadalmat szolgáló redisztribúcióval kapcsolatos attitűdöket vizsgálja hasonló módszertannal. A kelet-európai országokban nagyobb az egalitarianizmus és fokozottabb a redisztribúciós várakozás, ugyanakkor Hadarics fontos megállapítása, hogy a pszichológiai motivációból hiányzik a szolidaritás és az empátia, a szociális kiegyenlítő attitűdöket inkább az államszocialista nosztalgia táplálja.

A kötetet Krekó Péter cikke zárja, aki azt a kérdést firtatja, hogy az ignoráns állampolgárnak mi a viszonya a jogrendszerhez? A kérdésre Krekó már a cikk elején megadja a választ, mely az egész kötet mottója lehetne: a jogrendszer az állampolgár szemével nézve a kiismerhetetlen komplexitás és az absztrakt idegenség világa. Hiába racionális a jog, ha a jog alanya irracionális. Az irracionalizmus kiköveteli a maga jogát, mely nem ismer el mást, mint az önzés, a másokra tekintettel nem lévő erőszakos törtetés jogát. Az eredmény, hogy a világ még idegenebb és még kiismerhetlenebb lesz, de ezen segít az összeesküvés-elmélet, melynek prizmáján keresztül nézve a világot minden világos és kiismerhető lesz. A „sérelemi nemzettudat”, az „ostrommentalitás”, a nemzetközi elit irányából észlelt fenyegetés kerítést von a külvilággal szemben. A gyanakvásnak nincs szociológiája, mindenkit áthatathat, függetlenül attól, hogy fiatal, idős, magas vagy alacsony státuszú.

Ezt a vaskos kötetet az ELTE Pszichológiai Doktori Iskola egyik műhelyének tagjai írták. Évtizedes munkára épül, tükre az elmélyült közös kutatásnak, diszkusszióknak, mely az akadémiai lét sajátja. Indulás, kezdet, mely folytatásra vár. A pszichológusok kinyújtották a kezüket, s most a jogtudósokon a sor, hogy megragadják ezt a kinyújtott kezét.

*Csepeli György**

HUNYADY GYÖRGY – BERKICS MIHÁLY (SZERK): A JOG SZOCIÁLPSZICHOLOGIÁJA. A HIÁNYZÓ LÁNCSEM (BUDAPEST: ELTE EÖTVÖS KIADÓ 2015) 434.

A Hunyady György által vezetett, az ELTE Pszichológiai Doktori iskolájának egyik műhelyeként működő kutatói csoportosulás munkáit tartja kezében az olvasó – tudjuk meg a könyv bevezetőjéből. Úgy tűnik, hogy a műhely kifejezés ebben az esetben valóban helytálló. A dolog természetéből következően már a kutatás viszonylag korai szakaszában is szükség lehetett az együttműködésre, hiszen a szerzőknek ugyanabból a néhány kérdőívől kellett dolgoznia, így már azok professzionális összeállítása is koordinált munkát igényelt. A műhelymunka jelenlétére utal az egyes anyagok viszonylagos illeszkedése, a felvetődő nagyobb kérdések elméleti körüljárása, az empirikus kutatások nemzetközi szakirodalmának és tendenciáinak ismertetése, valamint az ehhez kapcsolódó, a hazai kutatások és eredmények bemutatása is. Továbbá, az egyes dolgozatok részben építenek, részben reflektálnak is egymásra. Összegezve, bár egy válogatáskötettel van dolgunk, az nem az oly gyakori, egy, gyakran erőltetett címmel az egységesség látszatát megteremténi kívánó, valójában egymás mellé hányt szövegek gyűjteménye, hanem valóban

* DSc, professzor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A.
E-mail: csepeli.gyorgy@tatk.elte.hu.

egy tématerület viszonylagosan egységes feldolgozása. Más szóval: valódi műhelymunka. Ezt a benyomást erősíti, ha elbeszélgetünk a szerzőkkel is, akik beszámolnak arról, hogy az elkészült dolgozatokat megvitatták, kritikusan elemezték egymás munkáit, ami azután a továbbfejlesztést is lehetővé tette. Tudható az is, hogy – a dolog természetéből következően – a pszichológusokból álló társaság, a szűk, jogi szövegeken orientálódó jogász szemléleten túltekinteni képes jogtudósokat is meghívott a vitákra; többek között Fleck Zoltánt, Jakab Andrást és Mezey Barnát. Mindamellet jól érzékelhető az is, hogy a kutatócsoportban nem volt jogász. Erre Hunyady (7–11. o.) is utal, azzal – a finom, de jogos – kritikával, hogy a hazai jogtudomány részéről, néhány kivételtől eltekintve, nem volt érzékelhető érdeklődés a műhely által feldolgozott tematikák iránt.

A könyv és az abban megjelenő tudás, valamint a tudományos érdeklődés forrásait Hunyady Bevezetőjében egyfelől a tudomány önfejlődéséből – a nemzetközi szakirodalomban a hetvenes évektől –, a pszichológia jog iránti ismét megélt, külön érdeklődéséből vezeti le, ideértve a jogsociológia megtermékenyítő hatását is. Utal a hazai műhelyek létrejöttének és intézményesülésének szerepére is, és azt is jelzi, hogy a rendszerváltás okozta társadalmi és jogi változások kiáltanak a szociálpszichológiai elemzésért. (Mintegy a kínálat és kereslet szerencsés találkozásként.)

Nehéz lenne a szerkesztőnek ezzel az állításával vitatkozni. Ha ugyanis elfogadjuk azt a gondolatot,¹ hogy a jog érvényesülése, tényleges hatása meghatározóan függ az embereknek a joghoz való érzelmi, morális és racionális viszonyulásától, akkor könnyen belátható, hogy a rendszerváltás kvázi kísérleti terepe rengeteg kérdést hozott felszínre és egyben szirénként csalogathatja is a társadalomkutatót, hogy használja ki ezt a lehetőséget. Csak egyetlen kérdést felvetve: vajon a szocializmus jogrendszere állt éles ellentétben a lakosság jogtudatával, jogi kultúrájával, vagy az újonnan létrejövő jogállami berendezkedés? Míg ugyanis a jog gyorsan változtatható, és ez egészen radikálisan nyilvánult meg a rendszerváltásban, addig a társadalom kultúraantropológiai értelemben vett kultúrája (értékrendje, hiedelmei) csak rendkívül lassan, bonyolult, jórészt áttekinthetetlen, de bizonyosan előreláthatatlan folyamatokon keresztül változik. E két tény összevetéséből nyilvánvaló, hogy a magyar társadalom jogtudata vagy 1988-ban, vagy 1992-ben élesen szemben állt az írott jogban manifesztálódó jogrendszerrel, mert mindkettő nem lehet igaz. Létezik persze egy harmadik megoldás is: a magyar társadalom kultúrája mindkét évben élesen szemben állt a jogrendszerrel. Sőt létezik egy negyedik, talán még pesszimistább következtetés is: a magyar társadalomnak nincs is jogi kultúrája. Nos, a kötet végső kicsengése, noha jobbra csak a rendszerváltás, sőt elsősorban a 2010 utáni időszak adataival foglalkozik, mégiscsak ez utóbbi két pesszimista feltételezést látszik alátámasztani. Azzal mélyítve ezt az interpretációt, hogy talán a rendszerváltás előtti, s bizonyos értelemben a 2010 után működő jogrendszer is közelebb áll a társadalmi kultúrához, mint az e két időszak közé beékelődő „szélsőségesen” jogállami megoldás.

¹ Lásd pl. SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980).

De ne szaladjunk ennyire előre! Nézzük inkább, ahogyan tisztességes recenzióhoz illik, a kötet tartalmát, felépítését! Talán elfogadható és mindenképpen hasznos, ha itt röviden bemutatjuk a könyv tartalmi felépítését, jelölve a szerzőket és oldalszámokat is, már csak azért is, mert egyes munkára az alábbiakban több hivatkozás is történik. Íme:

Hunyady György: Bevezető (7–11. o.)

I. Útkeresés az interdiszciplináris szakirodalomban

1. Hunyady György: Hogyan és miért közelít a szociálpszichológia a joghoz (15–26. o.)

2. Pósch Krisztián: A jog és pszichológia viszonyának nemzetközi szakirodalma (27–73. o.)

3. Pinczés-Pressing Zsuzsanna – Fülöp Márta: A morális fejlődés és a jogi szocializáció: elmélet és tapasztalat (75–137. o.)

II. Jogi ismeret, ítéletalkotás és közéleti aktivitás

4. Berkics Mihály: Laikusok és jogászok nézetei a jogról (141–159. o.)

5. Pósch Krisztián: Jogismeret, a demokratikus értékek támogatottsága és a procedurális igazságossággal kapcsolatos nézetek a mai magyar társadalomban (161–175. o.)

6. Krekó Péter: Közjogi forradalom és közjogi konzervativizmus Magyarországon: közvélemény alkotmányról és szavazójogról (177–189. o.)

7. Krekó Péter – Kende Anna – Máriási Dóra: Átpolitizálódott-e a hajléktalankérdés? Politikai attitűdök és médiareprezentációk (191–219. o.)

8. Kende Anna – Kende Judit – Bolyky Dániel – Mohácsi Ágnes: Utak a társadalmi és közéleti aktivizmushoz (221–257. o.)

9. Kende Judit – Kende Anna: A politikai aktivizmus és a kollektív cselekvés szociálpszichológiája (259–278. o.)

III. Rendszerattitűdök

10. Hunyady György: A demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája (281–335. o.)

11. Berkics Mihály: Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon (337–363. o.)

12. Hadarics Márton: A politikai intézményrendszerbe vetett bizalom motivált társas megismerési háttere Nyugat- és Kelet-Európában (365–388. o.)

13. Hadarics Márton: A jóléti szolgáltatásokkal kapcsolatos attitűdök társas megismerési keretben: Nyugat- és Kelet-Európa esete (389–415. o.)

14. Krekó Péter: Gyanús világ, gyanús jogrendszer (417–434. o.)

Mint látható, a kötet három nagy részre oszlik. Az első rész elméleti áttekintést kíván adni a témában. Az első tanulmányban Hunyady György (15–26. o.) a tőle megszokott lényeglátással és összegző képességgel tekinti át a téma tudománytörténeti fejlődését, ahol a történetiség elsősorban arra szolgál, hogy bemutassa, miként jelennek meg új témák, új kérdések és legalábbis ideiglenes válaszok; hogyan deríti fel a tudomány a jog pszichológiájának újabb és újabb területeit, és miként növeli e területeken tudásunkat? A következő tanulmány (27–73. o.) megki-

sérel tematikus áttekintést nyújtani arról, hogy milyen kérdésekkel foglalkozik a jog és szociálpszichológia közötti interdiszciplináris kutatási terület. Pósch Krisztián bemutatja a főbb kérdéseket, állításokat és vitapontokat, Hunyady történeti-elméleti nézőpontjához egyfajta funkcionális-empirikus aspektust adva. A legfontosabb határvonal talán aközött húzódik, amit alkalmazott, és amit elméleti kutatási területként értelmezhetünk, bár e megkülönböztetés határai is elmosódnak. A kutatások egy része a pszichológiának a jogban való alkalmazhatóságára irányul. A kezdeti kutatásokban ez tűnt meghatározónak. Ebbe a körbe tartoznak a tanúk emlékezetének megbízhatóságára, az emlékek legjobb előhívásának lehetőségére irányuló kutatások, azok a módszerek, amelyeket gyakorló jogászok alkalmaznak például az esküdtek kiválasztása, majd később a tanúk és esküdtek manipulálása érdekében.² Egy egészen más, ám mégis inkább e körbe sorolható terület a jogi és jogállami nevelés vizsgálata, amely azután gyakorlati alkalmazást alapoz meg, illetve az iskolai nevelést javíthatja.³ A kutatások egy további területe viszont inkább az alapkutatások körébe sorolható, és elsősorban az állampolgár és a jog közötti interakcióra utal: milyen attitűdök, milyen értelmezések jelentkeznek a joggal, annak egyes intézményeivel, szervezeteivel kapcsolatban; mennyire ismerik és mennyire értik az emberek a jogintézményeket, a jogrendszer működését, mennyire bíznak abban? Úgy vélem ezek azok az alapvető kérdések, amelyek igazán izgalmasak a könyv olvasói számára, akik számos, a magyar társadalomra vonatkozó ismerettel gazdagodhatnak is ezen a téren.

A könyv nagyobb része, a II. és III. rész, mintegy háromszáz oldalon, szerencsére éppen ilyen kérdésekkel foglalkozik. Egy recenzióban nincs lehetőség mind a tizennégy tanulmányt részletesen bemutatni. Ehelyett inkább három olyan, érdekes tényezőre utalnék, amelyek több elemzésben is felszínre kerülnek, s talán az olvasók körében is érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek mindegyike a magyar társadalom kultúraantropológiai értelemben vett kultúrájának, s azon belül jogi kultúrájának régóta jól ismert jellemzője: e jellemzők azonban sajátos értelmezési keretben bukkannak fel a kötetben. A paternalizmusról, az általában pesszimista, negatív attitűdről és az értékrendek kiforrotlanságáról van szó.

1. A *paternalizmus* a hazai politikai és jogi kultúrában nyilvánvalóan jelen lévő, az utóbbi évtizedek egyik legtöbbet tárgyalt jellemzője. Elég itt talán Sajó András tanulmányára⁴ utalni, amelynek ez a jelenség és az abból is következő „hipokrita parazitizmus” meghatározó gondolata. A téma a kötet több tanulmányában is megjelenik. Megjelenik ez a piac viszonylagos elutasítottságában, amire több szerző is utal, és megjelenik az állami szerepvállalás fokozott mértékű elvárásában is.

² Érdemes megjegyezni, hogy e tekintetben az ún. inkvizitórius tárgyalásvezetés sokkal eredményesebbnek tűnik (alkalmasabb a tanú valós emlékeinek előhívására), mint az angolszász jogot jellemző „*adversarial*” eljárás.

³ A hazai kutatások viszonylagosan nagy száma és magas színvonala ellenére, Magyarországon a feltételes mód teljesen indokolt. Lásd erről a kötetben Pinczés-Pressing Zsuzsanna és Fülöp Márta tanulmányát (75–137. o.), valamint VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya: *A jogtudatról – alulnézetben: A tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége* (Budapest: L'Harmattan 2010).

⁴ SAJÓ András: „Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése” *Közgazdasági Szemle* 2008. 690–711.

Így például Hadarics Márton (365–388. o.) kimutatja, hogy a nyugati demokráciákhoz viszonyítva a társadalmi egyenlőtlenség (a piaci viszonyok elkerülhetetlen velejárója) mértéke kifejezetten negatívan hat ki a legitimitációra, miközben a jóléti szolgáltatások mértéke döntően erősíti a kormányzat és általában a rendszer iránti bizalmat. Végső következtetése szerint: „a kelet-európai országok lakói a nyugat-európaiakhoz képest fontosabbnak tartják a gazdasági és fizikai biztonsággal kapcsolatos *túlélési értékek* teljesülését, és kisebb jelentőséget tulajdonítanak az [...] úgynevezett *önkifejezési értékeknek*.” (380. o.; kiemelés az eredetiben)

2. Megjelenik több helyütt a *pesszimizmus* is mint tipikus magyar, vagy közép-kelet-európai életérzés. Ez azonban a legtöbbször ennél mélyebb elemzés keretében, az igazságtalanság-érzet kapcsán. Ez a problematika sem új keletű. Ennek igazolására érdemes kicsit hosszabban idézni Berkics Mihály (338. o.) összefoglalását:

„a vizsgált mintegy tucatnyi ország közül a magyarok a 3. legmagasabb értékű egyetértést mutatták azzal az állítással, hogy »társadalmi igazságosság nem létezik«. Ugyanezen adatokat elemezve Csepeli és munkatársai [...] irigységet, a sikerrel szembeni gyanakvást, a piacgazdaság fokozódó elutasítását, rendszerkritikát, valamint általános kiábrándulást mutató eredményeket kaptak.

A Magyar Gallup Intézet (1998) 1993-as és 1998-as felmérésében a válaszadóknak mindkét alkalommal nagyobb aránya tulajdonította a sikert a tisztességtelenségnek és kapcsolatoknak, mint a tehetségnek és a kemény munkának. [...] [a válaszadók] élesen elkülönítették, hogy mik a siker feltételei a mai magyar társadalomban, s egy ideális társadalomban.”

A mély igazságtalanság-érzet okai kapcsán inkább csak hipotéziseket fogalmaznak meg a kutatók. Többben, például Hunyady, aki egyébként kontraszelekciónak élményről beszél (286. o.), is utal arra, hogy bár hosszabb távú pszichés folyamatok, illetve kulturális összetevők is bizonyára vannak az okok között, a rendszerváltás objektív tapasztalata is meghatározó lehet.⁵

Az igazságtalanság-érzet azután közvetlen okozati összefüggésben áll a rendszerigazolás hiányával. Ez a viszonylag új tudományos konstrukció, amely viszont a legitimitáshoz kapcsolódik szorosan, arra kérdez rá, hogy miért fogadják el a társadalom alján élők helyzetüket, vagy legalábbis miért tekintik összességében igazságosnak azokat a társadalmi mechanizmusokat és normákat, amelyek között ők alulra szorultak? Nyilvánvaló érzelmi feszültséghez vezet annak értelmezése, hogy a világ igazságosan működik, de én – aki magamat mégiscsak értékes embernek tartom – mégis az alján vagyok. E problémának a tematizálása a rendszerigazolás, ahogyan azzal több tanulmány is foglalkozik.⁶ A problémának elvileg feloldása

⁵ Ti., hogy abban nem a teljesítmény volt a meghatározó. Hozzátehetnénk, hogy miközben napjainkban a vagyonok jelentős átrendezése zajlik, az újonnan meggazdagodók esetében is hasonló élménye lehet a társadalomnak.

⁶ A rendszerigazolás tematizálását a hivatkozások általában J. T. Jost nevéhez kötik. Magyarul J. T. Jost: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás szociálpszichológiája* (Budapest: Osiris 2003).

lehet, s a kognitív diszonzancia elméletét ismerők ezt a megoldást valószínűsítik, hogy a világ igazságtalan és én érdemtelenül vagyok, ahol vagyok. Egy másik lehetőség, ha a világ alapvető igazságossága mellett én, valamilyen más okból – akár tehetek arról, akár nem – kerültem alacsonyabb státusba. A rendszerszintű kérdés persze az, hogy mi váltja ki a tömeges szintű rendszerigazoló attitűdöt, milyen pszichés tényezők készítetik az érintetteket a rendszer elfogadására. Ezzel kapcsolatban több elmélet is megfogalmazható. Egy igen valószínű magyarázat arra a pszichés igényre utal, hogy a világot, amelyben élünk kiszámítható és érthető helynek kívánjuk látni, nem pedig egy teljességgel kaotikus és igazságtalan szférának.

Mindenestre, a nyugati társadalmakat a rendszerigazolás viszonylag magas foka jellemzi, míg a posztzocialista országokat ennek éppen az ellenkezője. Itt tehát ez a jelenség vár megválaszolásra. Erre számos tanulmány is törekszik. Hunyady (281–335. o.) például a demokráciafelfogás bonyolult, a változókat (és azok változását) több dimenzióba szervező grandiózus kísérlete az empiriára is építve egy olyan átfogó elméleti konstrukciót kíván létrehozni, amely magyarázhatja a demokráciakritériumok és a társadalom releváns szociál-pszichológiai jellemzői közötti összefüggéseket. Hadarics (365–388. o.) a bizalom kérdésével kapcsolja össze a rendszerigazolást. Még direkter állítja a kérdést tanulmánya fókuszába Berkics (337–363. o.). Dolgozatának hozzáadott értéke – talán nemzetközi szinten is –, hogy a rendszer elutasítói között elméletileg különbséget tesz két csoport, az általa cinikusoknak nevezett csoport (talán a 'belefásultak' talán jobb lenne) és azon elégedetlenek között, akik hajlandóak mutatkozni arra, hogy tegyenek az igazságtalanságok csökkentéséért. E csoportokat klaszteranalízis segítségével Berkics azonosítja is. Azt találja – igaz a minden esetben, de Magyarországon, ebben a témában különösen kérdéses őszinteségű – kérdőívi válaszok alapján, hogy a rendszert elutasítók nagyobb hányada, a teljes népességnek is mintegy harmada, ebbe az aktív csoportba tartozott a legutóbbi 2013-as kutatás adatai szerint. Igaz ugyanakkor, hogy ez az arány a korábbi (2006-os és 2011-es) adatokhoz képest jelentősen csökkent (40%-ról 32%-ra), miközben a „nincs mit tenni” attitűd aránya 18%-ról 24%-ra nőtt.

Érdekes utalni arra a könyv több fejezetében, és egyébként számos más kutatásban is megjelenő adatra, hogy a bizalom mértéke rendkívül jelentős mértékben a válaszadó pártállásától függ.⁷ Ez jórészt érthető, ha a politika által nyilvánvalóan uralt, vagy befolyásolt intézményekről van szó (parlament, kormány), ám ez kiterjed az ügyészségre, a bíróságokra és általában a jogrendszerre is. Az adott párt híve akkor elégedettebb és akkor bízik jobban valamennyi szervezetben, ha az általa preferált párt van hatalmon, és *vice versa*.⁸

⁷ A TÁRKI több kutatása is erről számol be, és erre jut Boda Zsolt kutatócsoportja is. Lásd BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* (Budapest: Argumentum – MTA TK Politikatudományi Intézet 2016). Az itt bemutatott kötetben pedig erre történik utalás pl. Kerekó (184. o.) és Pósch elemzésében (167, 172. o.). Utóbbi az igazságszolgáltatásba vetett bizalom legerősebb magyarázó tényezőjeként épp a pártszimpátia irányát jelölte meg.

⁸ Ez akkor is problémát vet fel, ha a „hamis tudat” esetével állunk szemben és akkor is, ha objektív észleléssel; csak persze más-más jellegű problémát.

3. A talán legfontosabb jellemző, hogy a joggal kapcsolatos *attitűdök, értékek rendkívül ellentmondásosak, ambivalensek és inkonzisztensek*. Nézzünk erre néhány példát! Berkics (141–159. o.) bemutatja, hogy azzal a két állítással, hogy „Vannak olyan szabadságjogok, amelyek minden embernek egyenlően kijárnak” és a kérdőív egy másik pontján feltett azon állítással, hogy „Jogai csak annak legyenek, aki a kötelességét is teljesíti” a válaszadók 75%-a egyetértett. Tudniillik mindkettővel. Egyszerre. Ugyanez az arány a diplomások körében valamivel alacsonyabb: 63%, de – és ez az igazán elgondolkodtató – a jogász almintában is a válaszadók több mint fele (55%!) értett egyet mindkét, egymásnak logikailag nyilvánvalóan ellentmondó állítással.

Egy ennél általánosabb szinten majd valamennyi elemzés beszámol arról, hogy a várt értéknyalábok nem mutathatók ki. Ez az ún. faktorelemzés segítségével észlelhető. Ennek során a nagyszámú joggal kapcsolatos vélekedésre, értékekre vonatkozó kérdésre adott válaszok közötti statisztikai összefüggést keressük. A faktorok a mélyebb értéknyalábokat jelölik ki. Azzal lehetne ezt magyarázni, hogy számos kérdésre adott választ előre meg lehet jósolni, ha tudjuk, hogy a válaszadó konzervatív, liberális érzelmű, a szolidaritást preferáló szociális érzelmű személy. Csak az elemzésben ez fordítva működik: ismerjük a válaszokat és keressük azt a mélyebb, általánosabb értékrendet, világnézetet, ami e válaszokat motiválja. Nos: számos dolgozat fontos következtetése, hogy nincs ilyen eredmény. Egyszerűen nem határozhatók meg viszonylag konzisztens értékrendek. Ha mégis sikerül valamiféle mélyebb értékrendeket, attitűdöket megállapítani, akkor azok, fogalmazzunk így, meglepően viselkednek. Hunyady (281–335. o.) a rendszerigazolás és rendszerkritika vizsgálata során hét attitűdöt különböztetett meg, amelyek közül az utolsó kettő az optimizmus és a pesszimizmus. Azt várnánk, hogy ezek egymás ellentéteiként viselkednek (valaki vagy optimista, vagy pesszimista), de ez nem így van. Noha érzékelhető egyfajta ellentét, amit a korrelációs együttható iránya jelez, de számos más attitűd közötti korrelációs együttható értéke magasabb. Hasonló ellentmondást mutat be Kerek Péter (412–434. o.), aki a jogrendszerrel kapcsolatos attitűdöket vizsgálta nagyszámú kérdéssel, amelyekből meggyőző módon három faktort képzett. Ezek közül a legnagyobb magyarázó erejűnek a „kurucos államellenesség” elnevezést adta. Ennek lényege, hogy az államot kijátszani nemcsak lehet, hanem szükséges is, sőt bizonyos értelemben még erény is. A második a „jogállam-támogatás”, amelyet elnevezése is jól leír; lényege általában a jog és a konkrét szabályok tisztelete és követése. Ismét azt várnánk, hogy a két attitűd az egyén szintjén kizárja egymást, de nincs így. A meglévő korrelációs együttható bár nyilvánvalóan negatív, de gyenge. Vagyis az egyik értékrend, amely elvileg kizárná a másik értékrend követését, a gyakorlatban az egyéneknél együtt van jelen.

Mit jelent mindez? A joggal kapcsolatos értékek, attitűdök meglehetősen ambivalensek, inkonzisztensek. Nem arról van szó, hogy a társadalom egyes csoportjai másként viszonyulnak a joghoz, mint más csoportok. Ez a modern társadalmakban természetes. Itt arról van szó, hogy ugyanaz a személy – egyfajta tudathasadásos állapotban, ami azonban semmiféle „betegség tudattal” nem jár, már csak azért sem, mert majd mindenki ettől szenved – vall gyökeresen ellentétes nézeteket:

egyszerre tekint a jogra kötelező erejű autoritásként és megkerülendő, kijátszandó tényezőként.⁹ Roger Cotterrell¹⁰ azon az alapon támadta a jogi kultúra fogalmát, hogy nem létezik egy ország által vallott értékrendszer- és attitűdegyüttes, mindig vannak jelentős csoportok, amelyek ezt vagy azt a nézetet nem osztják. Nos, úgy tűnik, hogy Magyarországon nemcsak az egyes társadalmi csoportok által vallott nézetek nem állnak össze egyetlen kulturális mintázattá, hanem az egyes egyén jogtadata sem.

Talán e három kérdés rövid felvillantása is meggyőzi az olvasót arról, hogy a kötet tartalma feltétlenül érdeklődésre tarthat számot nemcsak a jog, hanem a társadalom iránt érdeklődők részéről is.

A kötetet valamelyest szakmailag értékelve ugyanakkor néhány kritikai állítás is megfogalmazható. Mindenekelőtt azt vethetjük fel, bár ez csak a jogász szempontjából kifogásolható, hogy a cím félrevezető. A könyvben szereplő tanulmányok jelentős, talán túlnyomó része éppen úgy szerepelhetne egy „a politika szociálpszichológiája” kötetben is. Persze a legtöbb tanulmány esetében védhető az az állítás, hogy az jogi kérdést vizsgál, például a hajléktalankérdés a jogi szabályozás átalakításából indul ki (191–219. o.), akárcsak az alkotmányos értékeket vizsgáló tanulmány az alaptörvény megalkotásából (177–189. o.). Azonban jól érzékelhetően itt legalább annyira a demokráciához, mint a jogállamisághoz, éppúgy a politikához, mint a joghoz való viszonyt firtatják a kutatók. A jog gyakran csak egy apropó, és olykor már ilyenként is alig jelenik meg (221–257; 281–335; 389–415. o.). Ez a jellemző abból is jól látszik, hogy a bevezető részekben a jog szociálpszichológiája kérdéseit és eredményeit elméleti-összegző jelleggel bemutató fejezetekben felbukkanó témák jelentős része nem jelenik meg az empirikus elemzések között, míg számos olyan kutatási tematika bukkan fel az empirikus tanulmányok körében, amelyet az áttekintő munkák nem is igen említenek. Igaz ugyanakkor, hogy a jog és politika pszichológiai aspektusai érintkeznek, sőt nyilvánvalóan egybe is vágunk tematikusan, például az alkotmányjog területén, vagy funkcionálisan a jogalkotási folyamatot illetően.

Szintén kritikaként, vagy inkább hiányérzetként fogalmazódik meg, hogy – miközben a hazai politikai és jogi kultúra számos aspektusa kerül tárgyalásra – a legkritikábban kapunk adatokat az összehasonlításhoz. Így fennmarad a bizonytalanság, például az említett érték-inkonzisztencia kapcsán, hogy az vajon tényleg annyira „extrém”, vagy a megdöbbenés a szakmabeli értelmiségé, és esetleg ez általában a társadalom „gondolkodásának” jellegzetessége. Dramatizáltabban meg-

⁹ Tegyük hozzá, ez már a hetvenes évek szakirodalmában jól ismert jelenség volt. „A törvény helyes és tartasság is be mindenkivel, kivéve engem.” SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról* (Budapest: MTA ÁJTI 1977) 40; valamint KULCSÁR Kálmán: „A politika és a jogalkotás Kelet-Közép-Európában. Megjegyzések a modernizáció és a jog kapcsolatához” in KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom* (Budapest: Magvető 1986) 213–254. Az 1990 előtti, a témába vágó kutatásokról kitűnő összefoglalót ad FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/4. 5–40.

¹⁰ ROGER COTTERRELL: „The Concept of Legal Culture” in ROGER COTTERRELL (szerk.): *Law, culture and society: Legal ideas in the mirror of social theory* (Farnham: Ashgate 2013) 81–96.

fogalmazva: Vajon indokolt-e a feljajdulás, hogy „ilyenek vagyunk mi magyarok, ilyen anómiás, szétesett, értéke vesztett társadalom” (ahol a „magyarok” behelyettesíthető más környező országgal, esetleg a szücsjenői régióra való általános utalással); avagy esetleg más, ún. nyugati társadalmak is hasonló jellemzőket mutatnának? Erre a kérdésre azonban nem kapunk választ, mivel a legritkábban találkozunk összehasonlító adatokkal. Talán nagyobb mértékben lehetett volna külföldi kutatások adatfelvételeit kifejezetten megismételni, hogy összehasonlító adatokat nyerjünk. Ehhez Hunyady György óriási nemzetközi kitekintése, és gyaníthatóan meglévő kapcsolatrendszere kiinduló alapot is szolgáltathatott volna. Sajnos azonban Ő sem használja a nemzetközi összehasonlítás lehetőségét, és amikor a szerzők (például 417–434. o.) nemzetközileg alkalmazott, sztenderd kérdéssorokkal dolgoznak, ezt is a megbízhatóság (*validity, reliability*) és nem az összehasonlíthatóság érdekében teszik.¹¹ Ez fájdalmas hiányérzetet hagy az olvasóban, akkor is, ha sejti, s részben tudja is: ezen a területen meglehetősen nehéz összehasonlító adatokat találni.

Az erények között ugyanakkor ki kell emelni a rendkívül magas szakmai és módszertani színvonalat. A dolgozatok a társadalomtudományok nemzetközi sztenderdjeit követik, felépítésükben és érvelésmódjukban egyaránt. Az alkalmazott módszerek, a matematikai statisztikai apparátus kiterjedtsége, az alkalmazás professzionalizmusa, úgy vélem, olyan magas, hogy bátran állíthatjuk: ez a színvonal ezidáig ismeretlen volt az ilyen jellegű hazai kutatásokban, azokban bizonyosan, amelyek a jogtudomány oldaláról érkeztek.

A rendszerváltás utáni két évtizedben alig találkozhattunk a joggal a társadalomtudományok oldaláról foglalkozó, empirikus relevanciával is bíró szakirodalommal. Az utóbbi néhány évben azonban ez a kutatási irány rendkívüli mértékben megélné. Úgy tűnik, hogy ennek az új hullámnak az eddigi messze legfontosabb és legjelentősebb munkájáról van szó.¹²

*Gajdusчек György**

¹¹ Egyetlen egyértelmű kivételként említhető Pösch tanulmánya (161–175. o.), amely esetben azonban nem teljesen érthető a nemzetközi kutatások alapján felállított hipotézisek relevanciája. Mindenestre ebben az esetben Pösch megállapítja, hogy „A [nemzetközi] szakirodalom nyomán felállított hipotézisek közül egyet sem sikerült igazolni” (173. o.).

¹² A kijelentés valódi súlyát, egyben hitelességét is az adja, hogy a recenzensnek ilyenkor sokak haragjával is számolnia kell, akiknek a munkáját csak a második legfontosabbnak értékeli.

* Tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8.

E-mail: gajduscek.gyorgy@tk.mta.hu.

TATTAY SZILÁRD: ÉSZ, AKARAT, SZABADSÁG: TERMÉSZETJOG ÉS TERMÉSZETES JOGOK A KÉSŐSKOLASZTIKUS GONDOLKODÁSBAN (BUDAPEST: GONDOLAT 2015) 258.

Tattay Szilárd *Ész, akarat, szabadság: Természetjog és természetes jogok a későskolasztikus gondolkodásban* című könyvében figyelemreméltó eszmetörténeti feladatot tűz ki maga elé. A szerző vállalása az, hogy az Aquinói Szent Tamás és Hugo Grotius működése között eltelt, és véleménye szerint a szakirodalomban alulreprezentált időszak természetes jogi és természetjogi fejleményeit az eszmetörténeti diskurzusba beemelve és így hozzájáruljon a fogalmak körül sorjázó kérdések és bizonytalanságok tisztázásához. A könyv elején Tattay két megválaszolendő kérdést emel ki: (1) a természetjog és természetes jogok közötti kapcsolat szükségszerű vagy esetleges-e; és hogy (2) a természetjog és természetes jog fogalmi organikus vagy egymást kizáró kapcsolatban állnak-e (15–16. o.). Könyvének konklúziója szerint a vizsgált skolasztikus szerzők koncepciói alapján a természetes jog és természetjog között (1) a viszony esetleges, mivel koherens természetjogi teória akár más fogalmi alapokra is felépíthető lenne; és (2) a két fogalom nem áll egymással logikailag kizáró viszonyban, a köztük lévő feszültség későbbi évszázadok fejleményeinek tudható be (247–248. o.). Tattay végkövetkeztetéseit elmélyült, koherensen felépített, feszes eszmetörténeti gondolatmenetben mutatja meg, amely Aquinói Szent Tamás racionalista jogelméletétől William Ockham voluntarista jogfelfogásán keresztül Francisco Suárez szintéziséig vezeti el az olvasót.

A könyv témája nagy átfedést mutat a szerző 2012-es angol nyelvű, *Reason, Will, Freedom: Natural Law and Natural Rights in Later Scholastic Thought*¹ című doktori disszertációjával. Tattay gondolati kiindulópontja hasonló Brian Tierney 1997-es *The Idea of Natural Rights*² című, a szerző által gyakran idézett és polemizált könyvének felütéséhez: annak érdekében, hogy felfejthessük a kortárs jogelmélet természetjoggal és természetes jogokkal kapcsolatos vitáinak mélyebb rétegét, elengedhetetlen, hogy megvizsgáljuk a bennük foglalt teóriák eszmetörténeti hátterét. Mind Tierney, mind Tattay azzal a reménnyel indul neki a vizsgálódásnak, hogy a történeti-fogalmi kontextus mélyebb megértésének tükrében az aktuális viták – ha nem is oldódnak fel, de –, az álláspontok legalábbis tisztázódhatnak. A két szerző véleménye ott is egyezik, hogy az eszmetörténeti vizsgálódásnak a skolasztikus jogelméletekre kell fókuszálnia. Kiindulópontjuk hasonlósága ellenére azonban fejtegetéseik súlypontja eltér. Míg Tierney szoros összefüggést tételez a középkori teóriák és az emberi jogok modern gondolata között, és ez utóbbiakat az emberi méltóság gondolatának a távoli múltba visszanyúló történeti fejlődési folyamatának aktuális állomásának látja,³ addig Tattay inkább a természetes jogok természetjogi eredetét és a két koncepció viszonyának tisztázását állítja vizsgálódásának középpontjába (15–17. o.). Habár disszertációjának téziseit összeg-

¹ TATTAY Szilárd: *Reason, Will, Freedom: Natural Law and Natural Rights in Later Scholastic Thought* (Budapest: PPKÉ Jog- és Államtudományi Doktori Iskola 2012).

² BRIAN TIERNEY: *The Idea of Natural Rights* (Atlanta: Scholars 1997) 1–7.

³ TIERNEY (2. lj.) 345–348.

ző magyar nyelvű absztraktjában még felveti, hogy a természetjog és természetes jogok eszmetörténeti kutatása releváns az emberi jogi diskurzus számára is,⁴ a disszertációban és a könyvben sem viszi tovább ezt a gondolatot és témáját a természetjog és természetes jogok skolasztikus elméleteinek bemutatására szorítja.

Tattay könyve, felépítését tekintve, diskurzusok kórusa. A könyv első rétegét a vizsgálódás három főhősének, Aquinói Szent Tamásnak, William Ockhamnek és Francisco Suáreznek a vitái alkotják. Ők hárman diskurálnak egymással, illetve saját kortársaikkal és gondolati elődeikkel is. Erre épül rá a forrásszövegek szerzőinek műveit elemző kutatók olykor egyetértésben álló, gyakrabban azonban egymásnak ellentmondó teóriáinak rétege. Végül pedig a szerző is csatlakozik az egymással beszélgető hangok kórusához, és pozicionálja saját álláspontját a skolasztikus elméletek és másodlagos szakirodalomban megfogalmazott különféle szempontok útvesztőjében. Tattay megközelítése első sorban jogfilozófiai és eszmetörténeti, Aquinói Szent Tamás, Ockham és Suárez jogelméleti álláspontjainak körvonalazásakor érdeklődésének központjában az egyes gondolatok kifejlődése, átvétele és átalakulása helyezkedik el.

Tattay könyvében a téma kiterjedt angol és francia nyelvű szakirodalmának beható ismeretéről tesz tanúbizonytságot, a leggyakrabban és a legnagyobb súllyal talán Michel Villey, John Finnis és Brian Tierney gondolatai jelennek meg. Az említett szerzők, de rajtuk kívül mások is, a könyv által kijelölt témával és periódussal gyakran igen behatóan és kiterjedten foglalkoztak. Ennek fényében felmerül a kérdés, hogy a szerző kiinduló megjegyzése, amely szerint a természetes jog és természetjog viszonyát övező zavar oka a tárgyalt időszak eszmetörténeti kutatásának elhanyagolása, mennyiben tartható álláspont. Azt a szerző is explicitté teszi, hogy a természetes jogok középkori eredete már alapvetésnek számít, és hogy az elmúlt néhány évtizedben számos könyv és tanulmány foglalkozott a vonatkozó középkori elméletekkel (23–29. o.). Azonban, ahogyan azt Tattay könyve jól illusztrálja, a témával foglalkozó kutatók továbbra is megosztottak a skolasztika virágkorának és a későskolasztika időszakának értékelésekor (16–17. o.). Habár a konszenzus hiánya nem feleltethető meg a nemzetközi eszmetörténeti érdeklődés hiányának, Tattay könyve nagy segítség lehet az egyes skolasztikus szerzők pozíciójának tisztázása és a témával foglalkozó másodlagos irodalomban tapasztalható ellentmondások rendszerezése, esetleges szintetizálása szempontjából.

Úgy tűnik, hogy Tattay a suárezi utat követve igyekszik a szélsőséges értelmezési pozíciók közötti középutat megtalálva egy értelmes konszenzus kialakítására. Ezt jól illusztrálja a könyvben alkalmazott érvelési módszer. Tattay az egyes fejezetekben nagy hangsúlyt fektet az éppen vizsgált téma már létező szakirodalmának áttekintésére. Szinte minden fontosabb, a szakmai életben vitákat generáló kérdéssel kapcsolatban úgy jár el, hogy először pozicionálja a problémát, majd bemutatja a szakirodalomban fellelhető értelmezési tradíciókat, végül pedig kifejti saját álláspontját és annak a korábbi értelmezési tradíciókhoz való viszonyát. Ez az érvelési struktúra igazán jól illik a könyv témájához, hiszen nagyban emlékező-

⁴ TATTAY (1. lj.), *jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Tattay%20Szilárd%20%20tezism.pdf*.

tet a skolasztika egyik emblemikus irodalmi műfajának felépítésére. A legjobban Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae*-jával⁵ példázható *summa*-formátum specifikus témákkal foglalkozó kérdésekből épül fel, amelyek egy meghatározott szerkezetet követnek.⁶ Minden szakasz elején megfogalmazódik egy kérdés (*quaestio*), ezután elsősorban a korábbi autoritások véleményére építő válaszlehetőségek kerülnek megfogalmazásra. A szerző egy „*sed contra*” beszúrásával azonban felvet egy a korábbiakkal ellentétes álláspontot, majd a következő részben saját véleményét fejt ki az adott kérdéstről, végül pedig számot ad arról, hogyan értelmezhetőek a szerzőétől eltérő álláspontok.

A *summa*-szerű felépítés példaként hozható Tattaynak az Ockham-fejezetben helyet kapó fejtegetése, amely arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen kapcsolat van Ockham filozófiai-teológiai és politikai-jogi gondolatai között (67–82. o.). Ez a fejtegetés valahogyan így nézne ki a *Summa* felépítéséhez igazítva és az eredeti érvelést jelentősen leegyszerűsítve:

Quaestio: „Befolyásolták-e Ockham voluntarista filozófiai és teológiai nézetei jogi és politikai nézeteit?”

Ad primum sic proceditur. Úgy tűnik, hogy, ahogyan John B. Morrall határozottan kijelenti, Ockham filozófiai és politikai elméletének összehangolása csak a „neotomizmus találmánya” (70–71. o.). Hasonlóképpen, Brian Tierney szerint Ockham voluntarista filozófiája ugyan összeegyeztethető politikaelméletével, azonban politikai nézetei valójában minden olyan filozófiai rendszerrel összeegyeztethetőek lennének, amelyek az individuális emberi létezést értékesnek tartják (71. o.).

Praeterea, Annable Brett szerint Ockham voluntarista filozófiai elméletéből nem következik a „természetes alanyi jog-fogalma” (71. o.).

Sed contra, Michel Villey úgy tartja, hogy „a jogász Ockham teljes következetességgel a filozófus Ockham útját követi” (69. o.).

Respondeo dicendum quod, Ockham logikával foglalkozó műveiben az általános állításokat transzformálja univerzálékat nem tartalmazó egyedi állításokká, míg politikaelméletében a társadalmi csoportokra vonatkoztatható állításokat a csoportot alkotó individuumokra vonatkozó állításokká redukálja (77. o.). Továbbá, voluntarista erkölcsfilozófiájának hatása egyértelműen kimutatható politikai és jogi írásaiban (78–79. o.). Végül soron kijelenthető, hogy Ockham voluntarista filozófiai és teológiai nézetei befolyásolták jogi és politikai nézeteit.

Ad primum ergo dicendum quod, Morrall véleménye szerint Ockham azért hivatkozott keveset filozófiai nézeteire politikai és jogi műveiben, mert nem kívánta azok „destruktív következményeit” az utóbbi területekre alkalmazni (79. o.). Tierney szerint Ockham taktikai megfontolások vezéreltik, politikai és jogi műveiben azért támaszkodik saját filozófiai és teológiai művei helyett kánonjogi szövegekre, hogy nagyobb autoritást kölcsönözzön gondolatainak. Azonban ez az eljárás úgy is értelmezhető, hogy Ockham taktikus gondolkodó lévén saját megosztó filozófiai és

⁵ AQUINÓI Szent Tamás: *Corpus Thomisticum: Summa Theologiae*, www.corpusthomicum.org/iopera.html.

⁶ BORBÉLY Gábor: *Civakodó angyalok* (Budapest: Akadémiai Kiadó 2008) 145.

teológiai nézeteit az elismert kánonjogi szövegek mögé bújtatja és így szövi azokat politikai és jogi műveibe (79–80. o.).

Ad secundum dicendum quod, Ockham erősen elköteleződött az egyéni jogok és a szabadság eszméje mellett, a szabadság legfontosabb vonása számára az egyén autonóm cselekvésének lehetőségében jelenik meg, egyfajta negatív szabadságként (82. o.). Ockham természetes jogok iránti elköteleződése végső soron nominalista filozófiájával áll összefüggésben, voluntarizmusa pedig megjelenik az alanyi jogokkal kapcsolatban is (241. o.).

A könyvben Tattay a fenti példával illusztrált megközelítésben mutatja be a másodlagos irodalmon belüli feszültségeket, mindezt azonban a késő középkori, természetes joggal és természetjoggal kapcsolatba hozható témák felfejtésének kontextusában teszi. A szorosan vett jogelméleti fejtegetéseken túlhaladva olyan terminusokat és elképzeléseket elemez, amelyek a vizsgált korszakban a teológiai és filozófiai viták középpontjában álltak, és amelyek nélkül a szorosabb témájával kapcsolatos eszmetörténeti finomságok csak nehezen lennének értelmezhetőek. Így Tattay hosszasan fejtegeti például a *dominium* mint uralom és a *dominium* mint tulajdon fogalmait (38–50. o.; 126–132. o.; 198–223. o.), amelyek a könyvben Ockham által képviselt ferencesek által kiobbantott szegénység-vitában nagy szerepet játszottak. Ockham erkölcsfilozófiájának voluntarista jellegéhez kapcsolódva az akaratszabadság – különös tekintettel a mindenható Isten akaratszabadságára – klasszikus teológiai problémáját is részletesen bemutatja (82–106. o.; 143–151. o.; 165–176. o.).

Tattay eszmetörténeti elemzését három skolasztikus szerző, Aquinói Szent Tamás, Ockham és Suárez politikafilozófiai és jogfilozófiai műveinek tárgyalásába ágyazza. Habár a korszak, amelyet Tattay vizsgálni kíván, Aquinói Szent Tamás működésének korszakát nem foglalja magába, Tattay érvelése meggyőző azzal kapcsolatban, hogy a későbbi középkori gondolkodók olyan mértékben építettek a tomista örökségre, hogy a tárgyalt témákról Tamás álláspontjának rövid bemutatása nélkül csak nehézkesen lehetne írni. A három fő fejezetből álló könyv első és egyben legrövidebb, alig több mint 20 oldalas fejezetét ennek fényében a szerző a *ius* és a *dominium* tomista értelmezésének és a tamási filozófiában megjelenő természetjog-konceptciónak szenteli. Tattay a fejezet rövidségét azzal indokolja, hogy a tomista álláspont bemutatását egyfajta második bevezetőnek, ugródeszkának szánta, nem volt célja a vizsgált korszakot megelőző tamási jogfilozófia részletes kifejtése (237. o.). A könyv másik két fejezete már valóban a tárgyalt időszakban alkotó szerzők munkásságáról szól, azonban még mindig számottevő az eltérés e részek terjedelme között. Míg a második, Ockhammal foglalkozó fejezet nagyjából 70 oldalt tesz ki, Suárez jogfilozófiájának tárgyalására már 100 oldalt szán a szerző.

Mind terjedelmi, mind tartalmi bizonyítékok alapján úgy tűnik, hogy a könyv valódi főhőse Suárez, a szerző álláspontja szerint az ő jogelméletében kulminál a középkori természetjogi és természetes jogi hagyomány. Tierneyt követve⁷ ugyan-

⁷ TIERNEY (2. lj.) 302.

is Tattay Suárezben látja megtestesülni az első két fejezetben felvezetett két szélsőség, a tomista racionalizmus és az ockhami voluntarizmus szintézisét (225–226. o.; 242–243. o.; 246–247. o.). Tattay érvelését követve a bemutatott eszmetörténeti fejlődés a hegeli dialektika terminusaiban is relevánsan értelmezhető. Így nézve a tomista racionális-intellektuális jogfilozófia tézisére válaszol az ockhami voluntarista antitézis, majd ezek a gondolatok a Suárez által eszközölt szintézisben egyesülnek és oldódnak fel. Ennek megfelelően a fejezetek aránytalan terjedelmi megoszlása magyarázható úgy, hogy az első két fejezet inkább a gondolati megalapozás, a harmadik fejezetben eszközölt nagy szintézist készítik elő.

Habár a könyv gondolati struktúrája feszes és szikár, mégis, a szerző konklúziójához szükséges minden elemet tartalmaz és elkerüli a gondolati zsákutcákat. Ennek ellenére jogosan felvethető az a megjegyzés, hogy a könyv csak részben teljesíti az önmaga számára kitűzött célt. Úgy gondolom, hogy a könyv kétségtelen érdemei mellett két ponton mégis némi hiányérzetet hagyhat az olvasóban. Tattay a könyv felütésében az alábbiakat állítja:

„a természetjog és természetes jogok viszonyának problémája más okok mellett azért osztja meg és állítja hamis kettősségek elé a jogfilozófusokat és az eszmetörténészeket, mert a legutóbbi időkig elhanyagolták [...] az Aquinói Szent Tamás és Hugo Grotius közötti 'átmeneti időszak' részletes vizsgálatát.” (16. o.)

Ez az a mulasztás, amelyet Tattay pótolni szándékozik, azonban kérdéses, hogy a könyv mennyire tekinthető a nevezett átmeneti időszak kimerítő vizsgálatának. Az Aquinói Szent Tamással foglalkozó fejezet, habár egyébként szerves részét képezi a könyv gondolatmenetének, nem a Tattay által problematizált időszakba illeszkedik. Ez már nem mondható el Ockhamról és Suárezról, e két gondolkodó koncepcióinak bemutatása egyértelműen hozzájárul a Tattay által vizsgált periódus jogfilozófiájának megértéséhez. Habár mindketten megkerülhetetlen gondolati hagyattékkal rendelkeznek, mégsem nyilvánvaló, hogy elegendő-e csupán e két szerző mélyreható elemzését adni ahhoz, hogy az átmeneti időszak részletes vizsgálatának célját kimerítettnek tekintsük.

Természetesen egy teljes analízis elkészítése herkulusi munkát jelentene, ráadásul Tattay könyve számos pontján kísérletet tesz arra, hogy legalább röviden utaljon mind Ockham, mind Suárez gondolatainak a kortárs vitákban elfoglalt pozíciójára. A leghangsúlyosabban Ockham vitapartnerei közül a szintén ferences Johannes Duns Scotus jelenik meg, elsősorban az isteni potenciális és aktuális hatalom kérdéskörét tárgyaló részben (86–88. o.). Suárez kapcsán még gyakrabban utal Tattay a spanyol jezsuita gondolkodó és a tárgyalt korszakban alkotó más teoretikusok közötti összefüggésekre és vitákra. Említi például a jezsuita Luis de Molina voluntarista és intellektuális elemeket egyaránt tartalmazó törvényfogalmát, amelyet Tattay érvelése szerint Suárez is átvett (140–141. o.). Rimini Gergely és Gabriel Biel koncepcióit többször is citálja, a legrészletesebben talán a *lex indicativa* és a *lex praeceptiva* megkülönböztetésének tárgyalásakor, amikor is az Ockham utáni mérsékelt voluntarista álláspontok képviselőiként idézi

őket (156–159. o.). Ugyanezen fejtegetésben a szintén jezsuita Gabriel Vásquezről is megemlékezik mint a suárezi szintézis másik elemének, a Tattay által szélsőséges intellektualizmusnak nevezett nézet propagálója és Suárez vitapartnere (159–163. o.). Emellett talán a legnagyobb hangsúllyal a domonkos Francisco de Vitoria jelenik meg mint a tomista racionalista örökség képviselője (184–185. o.; 194–195. o.). Habár a könyv az előbbieken túl más késő középkori gondolkodókra is utal, ezek igen elszórtak és említészerűek. Összességében elmondható, hogy Ockham és Suárez kivételével a tárgyalta időszak gondolkodóinak jogfilozófiai teóriáit a szerző önállóan csak minimális mértékben tárgyalja, azok saját jogukon kevésbé jelennek meg.

A könyvben szereplő kitekintések azonban arról árulkodnak, hogy Tattay behatóan ismeri ezeket a szerzőket is, illetve az általuk kifejtett nézeteket beilleszthetőnek tartja saját eszmetörténeti koncepciójába. Így az, hogy teóriáikkal csak e megköntések között foglalkozik, feltehetőleg külső körülményeknek tudható be. Mégis, a könyv felütése és alcíme alapján – *Természetjog és természetes jogok a későskolasztikus gondolkodásban* – az olvasó a vizsgált periódus egészének vizsgálatát, szereplőinek kimerítőbb elemzését feltételezné, nem csupán néhány kiemelt teoretikus bemutatását. Az alcímmel kapcsolatban az is felvethető, hogy a behatóan tárgyalta szerzők közül egyedül Suárez (1548–1617)⁸ nevezhető későskolasztikus gondolkodónak, míg mind Aquinói Szent Tamás (1225–1274),⁹ mind Ockham (c.1285–1347)¹⁰ a skolasztika virágkorának időszakában alkotott. Így az alcím hatóköre gyakorlatilag csak a könyv második felét fedi le.

Összességében tehát, habár Tattay saját könyvének logikáján belül körültekintően választotta meg fókuszpontjaiként Ockhamet és Suárezt, a két szerző tárgyalása nem meríti ki a természetjog és a természetes jogok skolasztikus koncepcióinak bemutatását. Ráadásul az ebben a könyvben is csak utalásszerűen említett skolasztikus jogfilozófusok a témával foglalkozó másodlagos irodalomban Tattay főhőseinél még alulreprezentáltabb módon vannak csak jelen. Ennek megfelelően a könyv által felvetett kérdés, vagyis a skolasztikus természetjogi és természetes jogi gondolatok eszmetörténeti szerepének azonosítása szempontjából pozícióik bemutatása talán még fontosabb lenne.

A könyv egy másik ponton is bizonyos hiányérzetet hagyhat. Ugyanis, amilyen erőteljesen felvázolja Tattay a kapcsolatot Aquinói Szent Tamás mint a vizsgált gondolatok eredője és a tárgyalta időszak szereplői között, olyannyira elhanyagolja azt, hogy Ockham és Suárez természetjogi kontribúcióját összekösse a kora újkor emblematikus gondolkodóinak, mint Hugo Grotius, Thomas Hobbes vagy John Locke, vonatkozó elméleteivel. Ennek megfelelően nem derül fény arra, hogy Tattay eszmetörténeti konstrukciója alapján pontosan milyen hatást is fejtettek ki az egyes skolasztikus gondolkodók a természetjog őket követő nagy filozófusaira.

⁸ Daniel SCHWARTZ: „Introduction” in Daniel SCHWARTZ (szerk.): *Interpreting Suárez: Critical Essays* (Cambridge: Cambridge University Press 2012) 1–7.

⁹ John FINNIS: *Aquinas: Moral, Political and Legal Theory* (Oxford: Oxford University Press 1998) 15.

¹⁰ BORBÉLY (6. l.) 264–265.

Tattay a könyv konklúzióit összegző utolsó fejezetben vázlatosan felmutat néhány összefüggést, ekkor a tárgyalt szerzőket nemcsak gondolati előfutáraikhoz, hanem követőikhez viszonyítva is pozicionálja. Azonban erre csupán néhány szakaszt szán (245–247. o.), a hasonlóságok és eltérések rövid kimutatására szorítkozik, így hatástörténetről például már nincsen szó.

Ez már csak azért is érdekes, mert Suárez voluntarista és racionalista szintézisét a konklúzióban úgy prezentálja, mint ami nemcsak az azt megelőző, hanem az azt követő elméletek között is egyedülálló. Tattay véleménye szerint ugyanis a modern természetjogi gondolkodók újfent csak vagy túlzottan voluntarista (Hobbes, Locke), vagy túlzottan racionalista (Grotius) elméletekkel álltak elő. Érdekes lenne a szerző álláspontját megismerni azzal kapcsolatban, hogy az általa sikeresnek tartott (246. o.) suárezi szintézis miért gyakorolt ilyen elenyésző hatást az őt követő gondolkodókra és azok miért estek vissza a szélsőségek csapdájába. Ezek a kérdések azonban a könyvben megválaszolatlanok maradnak és úgy tűnik, hogy a szerző egy izgalmas és termékeny eszmetörténeti utazás után kissé korán engedi el olvasója kezét.

*Kis-Jakab Dóra**

DEÁK DÁNIEL: ALKOTMÁNY ÉS ADÓJOG
(BUDAPEST: HVG-ORAC 2016) 594.

Mint minden jó írásmű, Deák Dániel új monográfiája is megragadja az olvasó képzeletét és az adójoggal szorosan összefüggő, de azon túli világokba is elvezet. A 2008-ban kirobbant gazdasági válság nemcsak a pénzügyi veszteségek nagyságrendje, hanem a súlyos társadalmi következmények miatt is korszakhatárrá vált. A közgazdászok és a jogtudomány művelői egyaránt kutatják az összeomláshoz vezető okokat és érthető, ha újra a figyelem középpontjába került az adózás igazságossága, valamint a megtermelt jövedelmek újraelosztásának kérdése.

A nagyobb társadalmi érzékenység mindenképpen a szuverén adósságválság elmélyülésére vezethető vissza. Az államok többsége ugyanis 2008 után súlyos közpénzügyi áldozatvállalásra kényszerült annak érdekében, hogy a pénzügyi közvetítőrendszer teljes összeomlása elkerülhető legyen. Különösen igaz ez Európára, ahol az uniós pénzügyi intézmények hiánya és a válságkezelő kapacitás gyengeségei miatt a tagállamok több ezer milliárd eurónyi közpénzt költöttek bankmentésre, ezáltal az államadósság szintje például az euróövezetben 90% fölé emelkedett. Az adósság törlesztése – különösen a periféria országaiban – súlyos megszorításokkal és a költségvetési kiadások folyamatos lefaragásával párosult, ami az életszínvonalat többnyire reálértékben is csökkentette. Az egyre élesebb jövedelemelosztá-

* Fialat kutató, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

E-mail: kis-jakab.dora@btk.mta.hu; dora.kisjakab@gmail.com.

si viták másik oka, hogy az állami adópolitika figyelme – részben kényszerűségből – a jövedelemadók helyett egyre inkább a nagyobb bevételt ígérő, s könnyebben behajtható forgalmi adók felé fordult. Mindez még tovább növelte a válság előtt is meglévő jövedelemkülönbségeket, s fokozta a társadalmi elégedetlenséget.

A válság egyik súlyos következménye volt a hitelkínálat visszaesése is, s a FED és az Európai Központi Bank egyaránt arra kényszerült, hogy nem hagyományos jegybanki beavatkozással próbálja meg élénkíteni a gazdaságot (*quantitative easing*). Mindez azt a kérdést is felveti, hogy a nemzetállamok hagyományos módon központosító jövedelempolitikája alkalmas válasz-e egyáltalán a jelenkor legújabb kihívásaira? Más oldalról: milyen módon adóztatható a gyorsan globalizálódó digitális gazdaság, megoldást jelenthet-e a nemzetközivé váló adózási rend, amelyben „nem különíthetők el egymástól élesen a köz- és magánjogi elemek, a politika és az üzlet”?

2008 óta már könyvtárnyi szakirodalom vizsgálja a pénzügyi összeomlás hasonlóságait és az eltéréseket, összevetve a történeteket az előző századot romba döntő „Nagy Válsággal”. A 20. század kataklizmáira gondolva, ma azt a kérdést is sokan felteszik, hogy vajon az államok tehetnek-e bármit a gazdaságpolitika, az adópolitika eszközeivel, hogy elkerüljék a hasonlóan pusztító, rendszerszintű válságokat a jövőben. Thomas Piketty, francia közgazdász például a bestsellerré vált, *A tőke a 21. században*¹ című művében a jövedelemkülönbségek drámai növekedését tekinti a bajok egyik fő okának. Statisztikai adatsorok sokaságával bizonyítja, hogy a tőke megtérülési rátája a „papírgazdaságban” szükségképpen meghaladja a GDP növekedésének ütemét, s a növekvő társadalmi feszültségek nem csekély mértékben erre vezethetők vissza. A szerző diagnózisával ugyan számos kutató egyetért, de az általa javasolt terápiát már igen sokan bírálják. Piketty ugyanis egy globális és progresszív tőkeadó bevezetésével jórészt kezelhetőnek látja a jelenlegi világ-gazdasági gondokat. Deák Dániel hasonlóan átfogó, nagy lélegzetű könyve ezzel szemben sokkal óvatosabb a következtetések levonásakor. A szerző az adóztatás összetett társadalmi jelenségének a lehető legteljesebb bemutatására törekszik, s a pénzügyi és alkotmányjogi elemzések mellett, igen komoly terjedelemben tárgyalja a gazdasági és társadalmi összefüggéseket is. Monográfiájából mindenekelőtt az adóprobléma komplexitása rajzolódik ki, de – a könyvet elolvasva – magáról a gazdasági kormányzásról, az adóztatás lehetőségeiről és korlátairól is fontos következtetéseket vonhatunk le.

Bár a kötet elsődleges tárgya a magyar adózási gyakorlat, a szerző – ahogyan azt maga is hangsúlyozza – elsősorban összehasonlító és nemzetközi adójogi megközelítésben, az alkotmányos értékek szűrőjén keresztül vizsgálja a hazai adórendszer megoldásait és az abban fellelhető ellentmondásokat. Megközelítésében mindenképpen újszerű az alkotmányos jelző használata. Az „alkotmányos adózás” fogalmával² ugyanis arra utal, hogy az adóztatás az egyik legjelentősebb álla-

¹ THOMAS PIKETTY: *A tőke a 21. században* (Budapest: Kossuth 2015).

² A szerző abból a *Musil* által is képviselt alapvetésből indul ki, hogy az alkotmányos elvek az adózás számára korlátokat állítanak, ezért az adójog maga is alkotmányosításon megy keresztül. ANDREAS MUSIL: *Die Sicht des Steuerrechts auf das Verfassungsrecht* (Előadás, München, Max

mi beavatkozás a gazdaság életébe, ezért e tevékenységet mindenképpen törvényes keretek közé kell szorítani. A törvény előtti egyenlőség és a jogegyenlőség jól ismert alkotmányos elvei azt jelentik, hogy az adóztatásnak egyszerre három követelménynek kell megfelelnie. Ezek: 1. adóztatni csak törvényben előre meghatározott, világos tényállás alapján lehet (*nullum tributum sine lege*); 2. az adóztatás nem lehet diszkriminatív, vagyis nem szabad önkényes módon különbséget tenni az egyes adóalanyok között; 3. az adó nem lehet konfiskáló jellegű, tehát az állami beavatkozásnak az adóztatás céljával arányosnak kell lennie (50. o.).

Egy rövid recenzió keretében nyilvánvalóan nem adható vissza az a tematikus gazdagság, ami a kötet sajátja, miután a monográfia Deák Dániel több évtizedes pénzügyi és jogelméleti kutatómunkája³ egyfajta összegzésének is tekinthető. Az alkotmányos adójogból például némiképp kitekintve, jogfilozófiai perspektívából tárja az olvasó elé a jogfejlődés új útjait a rohamosan globalizálódó világ gazdasági viszonyai között. Kitér a mediatiszálódás, a jogi reflexivitás, az autopoietikus jog – vagy például – a reziduális közösségek és az instrumentális racionalitás válságának kérdéseire is. Az elméleti fogalmak és jelenségek bemutatása azonban nem öncél: továbbgondolásra, helyenként aktualizálásra is ösztönzik az olvasót. Ilyenek például azok a fejtegetések, amelyekben a szerző a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat alakító „puha jogot” elemzi.

A nem kifejezetten szakirodalmi munkákból is ismertek azok a feszültségek, amelyek az ún. megosztó gazdaság (*sharing economy*) adóztatásával összefüggésben jelentkeznek. Az Uber Technologies, az Airbnb – hasonlóan olyan óriáscégekhez, mint a Google vagy a Facebook – többnyire a cégbejegyzési székhely-országban fizetnek társasági adót, jóllehet az adóköteles jövedelmük forrása az egész Földgolyó. Méltányos lenne, ha az évi sok százmilliárdos nyereségükből azok az országok is részesedhetnének, ahol ez a jövedelem tulajdonképpen keletkezik. Kicsi azonban az esélye, hogy a nemzeti adóhatóságok és a közjogilag hierarchikusan alárendelt adóalanyok hagyományos kettősségében ez a probléma megoldható lenne. Sokkal ígéretesebb a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat láthatóan már ma is

Planck Institut, 12. Dezember 2012.). A mű az alkotmányos adózás koncepcióját többek között Karl Heinrich Friauf, Paul Kirchhof, Hans-Jürgen Papier, Richard A. Musgrave, Ekkehart Schlicht teóriáiban megfogalmazott követelmények között helyezi el.

³ Lásd különösen DEÁK Dániel: „A közteljesítés alkotmányos tartalmának változásai Magyarországon” *Fundamentum* 2015/1. 37–54; DEÁK Dániel: „A pozitív jog csődje, etikai és jogi szempontok, adóelkerülés” *Corvinus Law Papers* 2015/5. 1–22; Dániel DEÁK: „Legislating Unorthodox Taxes: The Hungarian Experience” *Society and Economy* 2014/3. 339–368; Dániel DEÁK: „Taxation of the Financial Sector: Robin Hood Taxes and Regulatory Framework” *Acta Juridica Hungarica* 2013/3. 237–254; DEÁK Dániel: „Adóalanyiség és a gazdasági tevékenység fogalmának értelmezése a hozzáadott érték adózásban” *Új Magyar Közigazgatás* 2010/3. 41–44; Dániel DEÁK: „Hungary’s Half-way Tax Amnesty” *Tax Notes International* 2009/7. 603–607; DEÁK Dániel: „Adókiértékelés és adókiértékelés jogi megközelítésben” *Jogtudományi Közöny* 2005/5. 191–201; Dániel DEÁK: „The Tax Treatment of Transfer of Residence by Individuals” in Frederick ZIMMER – Wolfgang GASSNER (szerk.): *International Fiscal Association* (The Hague – New York: Kluwer Law International 2002) 297–303; Dániel DEÁK: „Right to Right Tax Laws” *INTERTAX European Tax Review* 2000/3. 110–119; DEÁK Dániel: „Igazságos-e a magyar adórendszer? (Egy törvényhozási csapdahelyzet elemzése)” *Jogtudományi Közöny* 1997/7–8. 312–317.

alakító „puha” jog, ami az érdekeltek együttműködésének eredménye is lehet. Ez a jog

„egyrészt [...] a szabályait és eljárásait egymáshoz közelítő államok egyetemes kincsévé válik, másrészt e jog kidolgozásában nemcsak az államok vesznek részt, hanem ehhez az érintett polgárok és vállalkozások maguk is hozzájárulnak azzal, hogy az egymás között kialakított elvárásokat tárgyasítják, és az adóhatóságokkal kötött megállapodások szakmai anyagát közkinccsé, követendő mintává teszik”. (521. o.)

Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt nagyon izgalmas problémákat feszeget a szerző, amikor az önálló értékkel nem bíró pénzre épülő „papírgazdaság” mibenlétét és jogi eszközökkel való szabályozhatóságát vizsgálja. Az adatok azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedekben a reálgazdasági befektetéseknél jóval népszerűbbek voltak a pénzpiaci spekulációs ügyletek. Ismert az is, hogy a világgazdaságot romba döntő amerikai bankválság is az ingatlanalapú származékos értékpapírok hatalmas túleresletére, és az általuk okozott „buborékosodásra” vezethető vissza. A James Tobin, Nobel-díjas közgazdász nevéhez fűződő tranzakciós adó⁴ (*financial transaction tax*) éppen a kezelhetetlen buborékképződést lenne hivatott mérsékelni. Deák Dániel a jelenség egy másik elméletörténeti klasszikusát, Silvio Gesellt is idézi, aki szerint a kamatos kamat a bajok fő előidézője, miután a pénz felhalmozási-kincsésképző funkciója idővel egyre inkább elnyomja a forgalmi eszköz és egyéb funkciókat: „a pénzügyi piacokon megjelenő és megszerezhető új érték és az ott elérhető hozam visszafordíthatatlan folyamatban egyre nagyobb hányadot képvisel a reálgazdasági szférák teljesítményéhez képest.” (545. o.)

E probléma meglehetősen nagy jelentőségű napjainkban is, hiszen a 21. század digitális forradalma a hagyományos munkahelyek jelentős részének megszűnésével fenyeget. Deák Dániel felvetése szerint „a kamatban kifejeződő likviditási előnyhöz” minden pénztulajdonos ingyen jut hozzá, ha a megtakarításait felhalmozza, s ezt számára részben az állam, részben a többi gazdasági szereplő biztosítja. Ezért a hagyományos kamat felszámítása helyett, egy ún. rendelkezésre állási illetéket (*Bereitstellungsgebühr*) is lehetne alkalmazni, amelyet annak az adósnak kellene megfizetnie, aki a kölcsönből vett pénzét – a reálgazdasági szereplőknek való továbbkölcsönzés helyett – felhalmozza. Vagyis az adósnak addig nem kellene kamatot vagy illetéket fizetniük, amíg a kölcsönből megszerzett pénzt a reálgazdaságban költenék el (565. o.).

Deák Dániel monográfiája alapján joggal lehetne elfogult az adóztatás „társadalomirányító” szerepével kapcsolatban, mégis maga mutat rá azoknak az ellentmondásoknak a léteire, amelyeket magában az adórendszerben nem lehet feloldani. Csak egyetérthetünk az egyik végkövetkeztetésével, miszerint:

⁴ James TOBIN: „A Proposal for International Monetary Reform” *Eastern Economic Journal* 1978/3–4. 153–159.

„megoldást az a tágabb kontextus kínál, amely abból adódik, hogy az adópolitikát bele lehet [talán inkább kell – K. B.] helyezni a gazdaságpolitikába, sőt a szociálpolitika szempontjai sem hagyhatók figyelmen kívül. Elméletileg az adószabályozási opciók elhelyezhetők a tulajdon, elsajátítás és újraelosztás intézményi rendjében.” (131. o.)

Kreiszig Brigitta*

REZSŐHÁZY RUDOLF: BEVEZETÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK MÓDSZERTANÁBA (BUDAPEST: TYPOTEX 2016) 116.

„Legyen mindig a zsebünkben vagy az éjjeliszekrényünkön írószerszám és papír. A jó „écák” elröppennek, ha nem rögzítjük őket.” (21. o.)

Miért jó könyv Rezsőházy professzor új könyve? „Jó szóval oktasd, játszani is engedj szép, komoly fiadat.”¹ Ez volt az első idézet, ami eszembe jutott a kötet olvasása közben. A jó bornak nem kell cégér, a jó könyvnek sem kell reklám. Legegyszerűbben úgy válaszolhatnám meg a saját kérdésemet, hogy azért jó a *Bevezetés a társadalomtudományok módszertanába* című munka, mert ennek a recenzióknak a megírása során is alkalmazhattam a könyv írójának tanácsait. A kötet és kis noteszom az ágyam mellett heverték, karnyújtásnyira tőlem, a kis éjjeliszekrényen, s hajnali ébredésekkor, vagy a Kazanka-folyó partján sétálgatva jegyezgettem le egy-egy szót, gondolatfoszlányt, ami a könyvvel kapcsolatban eszembe jutott.

A borító. Dolgozni azonban „csak pontosan, szépen”² érdemes, a rövid kedvcsináló után haladjunk hát kívülről befelé, a formától a tartalom irányába. A borítón az 1942-ben Pauban született, jelenleg Párizsban élő és alkotó, a kritikusok szerint Dali, Bosch és az olasz reneszánsz mesterek hagyományait követő André Martins de Barros festőművész, grafikus és illusztrátor *Könyvkereskedő (Le libraire)* című remeke látható. Ez a könyvkereskedő azonban kevéssé üzletember, sokkal inkább olvasó, aki annyira elmerül a kötetek között, hogy maga is enciklopédiák sokaságává, magává a tudássá válik, könyvből való szakállal, bajusszal, jobb szemén pedig egy elegáns, láncon függő monoklival. Móra Ferenc könyvkereskedő-inasa³ ő, élte-sebb korában, aki még mindig fájó szívvel ad túl egy-egy remek kötetten. A képi világ már orientálja a szemlélőt: a könyvek, a kutatás, az európai gondolkodás és annak egyszerre játékos és komoly stíluselemei kapcsolódnak itt össze.

* Külső munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; tanársegéd, Budapesti Gazdasági Egyetem, 1149 Budapest, Buzogány u. 11–13. E-mail: brigitta.kreiszig@gmail.com.

¹ JÓZSEF Attila: *Levegőt* (1935. november 21.)

² JÓZSEF Attila: *Ne légy szeles* (1936)

³ MÓRA Ferenc: *Gergulics inasa*; MÓRA Ferenc: *Csontos Szigfrid*.

A sorozat. A kötetet kézbe véve nagy örömmel állapítottam meg, hogy a Pázmány Nemzetközi Tanulmányok (PANTA) sorozatának, annak a sorozatnak a 3. kötete, amelynek sorozatszerkesztője Jany János. Tekintettel arra, hogy hivatásom kapcsán életem egy jelentős részét Bosznia-Hercegovinában, Irakban, az Oroszországi Föderáció Tatár Köztársaságában, tehát olyan közegben éltem/élem, ahol az iszlám jog az élet meghatározó része, Jany János klasszikus iszlám jogról készült munkáját immár tíz éve forgatom haszonnal,⁴ mind a hétköznapokban, mind akkor, amikor nemzetközi konfliktusok jogi rendezéséről írok.

A szerkezet. A könyv szerkezete könnyen áttekinthető és egységes: az utószóval együtt kilenc fejezetre tagolódik, az egyes fejezetek elején különálló bevezető, a mondanivalóra ráhangoló szöveggel, a fejezetek végén pedig kulcsszavak gyűjteményével. Utóbbiak célja kettős: egyrészt hívószavak, amelyek segítik a fejezet memorizálását, másrészt mintegy vázlatul (ha úgy tetszik „puskával”) szolgálnak. Az első fejezet a tudományos kutatás általános sajátosságait ismerteti az olvasóval. Célként fogalmazódik meg benne a társadalmi valóság megismerése, esetenként annak megváltoztatása. Rezsőházy itt tér ki azonban a tények tisztelésének, a kutató személyiségének, valamint a tudomány és az erkölcs kapcsolatának fontosságára is. A második fejezetet az író a kutatómunka előkészítésének szenteli, kezdve a téma kiválasztásával, folytatva a hipotézisformálással és a kutatási modell felállításával, egészen a fogalomképzés problematikájáig. A következő, az adatgyűjtéssel foglalkozó fejezet a forrásokat csoportosítja (materiális, írott, szóbeli, ikonográfiai források, információteremtés, megfigyelés) egy lehetséges szempontrendszer szerint. A könyv számomra egyik legfontosabb fejezete a forráskritikai részt tárgyaló szöveg volt. A forráskritika a társadalomtudományok „mostohagyermek”, nagyon ritkán esik róla szó, igazán kényes terület, tekintettel értékelő jellegére. Az azonosítás, az értelmezés dimenziói, minőségi és mennyiségi vetülete, illetve a megbízhatóság kérdésköre uralja ezt az érdekes fejezetet. Az ötödik fejezetben az elméletalkotásról van szó, pontosabban arról, hogy – az író szavaival élve – „nemcsak azt kell megmondani, hogy mi a helyzet, hanem azt is, hogy miért van úgy, ahogy van” (53. o.). A posztulátumok kategorizálásával felvesztett szakasz a magyarázat tényezőinek ismertetésével ér véget, s ez egyben átkötés is a magyarázat formáival foglalkozó fejezetbe, ahol az ok és okozat összefüggése, a törvények és többek között a funkcionális viszonyok kerülnek tárgyalásra. A hetedik fejezet a bizonyítási eljárással, az érvényesség kérdésével foglalkozik logikai szempontokat is figyelembe véve, míg a nyolcadik fejezet a tudomány előíró, útmutató, cselekvésre buzdító funkcióját (értékitételek, cselekvési rendszerek) mutatja be. Az utószóban Rezsőházy Rudolf tíz rövid tanácsban igyekszik segítséget nyújtani az írás, a gondolatok megfogalmazásának kifejezetten gyakorlati szempontjait figyelembe véve.

Hiánypótlás. Hiánypótló munkáról van szó, hiszen a társadalomtudomány kutatásával kapcsolatos módszertani munkák még fordításban is ritkák. A legtöbb egyetem rendelkezik ugyan ilyen-olyan jegyzetekkel, amelyek azonban többnyire külföldi szerzők forrásmunkáinak kivonatai. Earl Babbie *A társadalomtudományi kutatás*

⁴ JANY JÁNOS: *Klasszikus iszlám jog – Egy jogi kultúra természetrajza* (Budapest: Gondolat 2006).

*módszertana*⁵ című munkája 1989-ben látott napvilágot, hazánkban először 1995-ben jelent meg. A munka alapos, nagy lélegzetvételű, részletes tudományos mű, amely elsősorban a szociológus hallgatókat szólítja meg, s ilyen jellegű kutatásokra is fókuszál. Példái alapvetően szociológiai jellegűek, s az általános társadalomtudományi kutatás köntösében ugyan, de egyre inkább szociológiai kutatásokra szűkítve tárgyalja a módszertant. Ennek megfelelően megítélésem szerint a 700 oldalas könyv nagyjából kétharmada használható közvetlenül egyéb társadalomtudományi kutatások során, a fennmaradó egyharmad rész a társadalomtudomány egészen szűken (szociológusok, politológusok) értelmezett művelőire vonatkozik. Umberto Eco Magyarországon 1996-ban megjelent *Hogyan írjunk szakdolgozatot?*⁶ című olvasmányos kézikönyve alapvetően bölcsészhallgatóknak íródott, bár kétségtelen, hogy mindenki haszonnal forgathatja. A mű gerincét adó, technikai tanácsokat tartalmazó rész, amely a témaválasztással, az anyag felkutatásával, a munkaterv és jegyzetek készítésével, valamint a megfogalmazás fontos kérdéseivel foglalkozik, egyaránt 40–40 oldal körüli. E munka legfőbb erénye, hogy megszeretteti az egyetemet, a kutatómunkát, a szakdolgozatírást. Megmutatja, hogy a dolgozat elkészítése nem robot, hanem öröm, nagyszerű kaland, s rávilágít a tudományos munka játékoságának lehetőségére is. Rezsőházy Rudolf könyve az előbbiekkal szemben interdiszciplináris jellegű. Bár szerzője alapvetően történész, módszere, amelyet történelmi, jogi, szociológiai, közgazdaságtani és filozófiai példákkal is illusztrál, jól alkalmazható a társadalomtudomány bármelyik területén. A kötet rövidebb terjedelme is meghatározó: az olvasó nem veszik el benne, ha gyorsan szeretne átfogó képet kapni a társadalomtudományok kutatómódszertanáról.

Jogászoknak. A fenti bekezdéshez kapcsolódóan fontos kiemelni, hogy Rezsőházy könyve kiemelkedő segítsége lehet a társadalomtudományokkal foglalkozó PhD-hallgatóknak, kutatóknak és tanároknak, és azon belül is az állam- és jogtudomány területén társadalomtudományi igénnyel tevékenykedő jogászoknak. Rezsőházy magabiztos kézzel vezeti el az olvasót az előkészületektől az adatgyűjtésen és az elméletalkotáson át a bizonyítási eljárásig, illetve általában véve a tudomány és a cselekvés kapcsolatáig. Legyen szó disszertációról vagy tanulmányról, maga a kutatási módszer nem, vagy nem sokban változik. A jogtudományi, államtudományi kutatás protokollja, vagy ha úgy tetszik, algoritmus mindig hasonló kell, hogy legyen. Aki első diplomáját szerzi, sok esetben nehezen áll neki a diplomamunka megírásának. Ez a könnyed hangvételű, mégis komoly könyv nem retenti el a diploma előtt álló joghallgatót a munka megkezdésétől. A PhD-hallgatók már nem először találkoznak a tudományos igényű kutatás nehézségeivel, számukra a mű jelentősége összeszedettségében rejlik. Ugyanígy az állam- és jogtudományok kutatói tanulmányaik írása során sorvezetőként használhatják, egyben egy sajátos ellenőrzési listaként is tekinthetnek rá: vajon minden kérdést tudományos igényességgel vizsgált-e meg cikke leadása előtt? Utoljára hagytam a könyv talán legfontosabb erényét: az állam- és jogtudományokat tanító tanárok saját szakterü-

⁵ Earl BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás módszertana* (Budapest: Balassi 1995).

⁶ Umberto Eco: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* (Budapest: Kairosz 1996).

letükön rendszerint kiválóan képzett szakemberek, akiknek azonban sok esetben nehézséget okoz, hogy a nem szigorúan szakterületükhöz, valamely jogághoz tartozó gyakorlatban ismert és alkalmazott módszertani fogásaikat egységes szerkezetben tárják a hallgatók elé. Rezsőházy könyve ehhez nyújt kiemelkedő segítséget: az egyetemek módszertani kurzusaira bizalommal ajánlhatom.

Értékrend. Olvasmányos könyv került ki Rezsőházy tollából, amely jól ötvözi az objektív elemeket a szubjektív élettapasztalattal. Felhívja a figyelmet a szépség és a tudomány iránti alázat (15. o.), vagy éppen a fallibilizmus, a tévedhetőség fontosságára, amikor azt írja „a valóság változhat, ezért a fogalomnak nyitottnak kell maradnia” (24. o.). Értékrendet is közvetít: az író saját, nyugati civilizációs, a nyugati kultúrán alapuló értékrendjét, de ezt nem tolakodóan teszi. Halkan, csendben, de határozottan foglal állást, s olyan életszerű, a 21. század elején a magyar embereket a hétköznapiakban is foglalkoztató példákat hoz, mint amilyen a franciaországi migrációs helyzettel összefüggő születési arány, vagy a magyar és román viszonyrendszer (22. o.).

Stílus. Az embert a kettősség érzése fogja el, ahogy olvassa a könyvet: a mű stílusában olyan, mintha egy elegáns, nagyvilági, de egyben izzig-vérig magyar Krúdyhős mesélne egy szép szeptemberi napsütéses délutánon a présház előtt, a nagy diófa alatt. Rezsőházy stílusában megidézi Hamvas Béla életszeretét, Jókai, „a nagy mesemondó” hagyományait, a görög-latin műveltségen alapuló európaiságot. Bátran bánik az anekdotákkal, mint ahogyan azt az ugráló birkák viselkedése (28. o.), vagy a kulturális különbségek gazdasági vonatkozásaira rávilágító belga-kongói székek esetében láthatjuk (41. o.). Nem igyekszik bizonygatni, hogy mennyire komoly kutató: az övéhez hasonló életművel az ember háta mögött ez szükségtelen is.⁷ A louvaini professzor azonban, aki a maga finomságával a női szépségnek is bókol könyvében (29. o.), most nem a múlton tőpreng: a példák annyira frissek és jelenkoriak, hogy szinte a napi világpolitikai sajtót idézik, még közelebb hozva a kutatás miliőjét az olvasóhoz.

Kulturális fölszereltség. Szeretném külön kiemelni a megfigyelés fontosságáról szóló fejezetben található, az adatszolgáltatók kulturális fölszereltségével kapcsolatos fejtegetést. A peremhelyzetbe kerülés kérdésében Rezsőházy nagy empátiával, de mindenféle finomkodás nélkül, a mai nyugat-európai vezető politikai gondolkodásban sok esetben megfigyelhető (rosszul értelmezett) politikai korrektségnek álcázott szépelgés nélkül mutat rá a problémára:

„a peremhelyzetben élők kulturális »fölszereltsége« annyira hiányos, hogy nem szőnek terveket [...] A marginális ember élete hányatott. Nem képes a kátyúból kikeveredni, ami nem jelenti azt, hogy ne játszana ügyesen a különböző segélyszervezetek juttatásainak megszerzésében.” (35. o.)

⁷ Néhány fontosabb munkája: Rudolf REZSŐHÁZY: *Émergence des valeurs communes aux Européens à travers l'histoire* (Paris: L'Harmattan 2012); Rudolf REZSŐHÁZY: *Combat idéologique et confrontation des valeurs* (Paris: PUF 2003).

Majd magyarázatot is fűz a kulturális fölszereltség kategóriájához, jelezve, nem pusztán az iskolai végzettség nem megfelelő szintje, de a hétköznapi élet kezeléséhez szükséges kulturális vonások – mint amilyen az időérzék, időbeosztás, következetesség, pénzbeosztás, normák betartása, rendszeresség, felelősségvállalás stb. – hiánya is életviteli katasztrófához vezet. Az azonosítás fontosságáról, az aktorok kilétéről, társadalmi helyzetéről, személyiségéről Rezsőházy úgy ír, mintha Hercule Poirot nyomozna egy bűnügy kapcsán: az olvasónak kedve támad a nagyszerű szellemi kalandra, a kutatómunkára.

Humanizmus. Rezsőházy minden sorából a humanista pozitívizmusa cseng ki, s ebben a szellemben is zárja sorait: „sorsunknak képzetesebb urai legyünk” (108. o.) – írja, mint egy hitvallásként, célkitűzésként. A kötet olvasatával úgy éreztem, egy komoly kutató vendége voltam, aki a maga bőkezűségével vendéglát meg élettapasztalatával, s ültetett asztalához egy beszélgetés erejéig. *A Bevezetés a társadalomtudományok módszertanába* című munkát jó szívvel ajánlom a felsőoktatásban tanulóknak, doktori kutatásokkal foglalkozóknak, és azoknak is, akik egyszerűen csak szeretnek elegáns, könnyed stílusú könyvet olvasni komoly témákról.

*Spindler Zsolt**

* Doktorandusz, Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 9026 Győr, Áldozat u. 12.
E-mail: zsoltspindler@yahoo.com.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége örömmel fogadja a Szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a Szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

BÓDIG Mátyás – ZŐDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna* (Budapest: MTA TK JTI – Opten 2016) 267.

FEKETE Balázs [et al.] (szerk.): *Iustitia körülnéz. Tanulmányok a jog és irodalom köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2017) 260.

KOVÁCS Gábor: *Az egészségügyi beavatkozás és kutatás rendje elleni bűncselekmények, valamint az egészségügyi önrendelkezési jog megsértése* (Győr: Universitas-Győr 2015) 303.

PÁNOVICS Attila: *Az Aarhusi Egyezmény és az Európai Unió* (Pécs: Publikon 2015) 254.

SZŐKE, Gergely László (szerk.): *Essays of Faculty of Law University of Pécs Yearbook 2015* (Pécs: University of Pécs, Faculty of Law 2016) 188.

VERESS, Emőd (szerk.): *Multilingualism and Law* (Cluj-Napoca/Kolozsvár: Sapientia Hungarian University of Transylvania – Forum Iuris – Robert Schumann Association 2016) 195.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelenítő orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a Szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A Szerkesztőség a kézirat befogadásról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív [40.000 n (karakter)], maximum két szerzői ív (80.000 n), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 n), maximum egy szerzői ív (40.000 n). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 n terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányságokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (pl. „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (pl. szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajt@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az Állam- és Jogtudomány betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a huszadik század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner-nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „[...] ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papiros síkján.” (Kner Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft.

Évi előfizetési díj: 3800 Ft.